

Особливості етнодемографічних процесів у Криму в другій половині ХХ ст.

Дослідження суспільних процесів в Україні, як у країні багатонаціональній потребує врахування особливостей розвитку усіх етнічних спільнот. Історичний підхід до вивчення динаміки чисельності населення, змін його статеві-вікової структури передбачає виокремлення серед інших дослідницьких аспектів також предметного аналізу етнодемографічних процесів. При цьому необхідно зважати на те, що складність і суперечливість демографічного розвитку в сучасній Україні обумовлена не лише системною суспільною кризою 1990-х рр., але й процесами, які відбувалися у попередні десятиліття. Така постановка питання передбачає розгляд змін в етнодемографічній структурі населення в історичній ретроспективі.

Водночас важливим є виявлення регіональних тенденцій етнодемографічних процесів в Україні, які за багатьма параметрами визначають загальноукраїнську ситуацію. Одним із найбільш етнічно розмаїтих за складом населення регіонів України є Крим. Своєрідними рисами визначається й демографічний розвиток регіону, причинно-наслідкові зв'язки змін у статеві-віковому складі різних етнічних груп, представники яких населяють АР Крим.

Необхідність здійснення наукового аналізу в зазначеному тематичному напрямі обумовлюється й тим, що вітчизняній історичній науці бракує узагальнюючих праць з етнодемографічної історії розвитку як українського суспільства в цілому, так і окремих його складових. Загалом, незважаючи на значний досвід у студіюванні етнодемографічної проблематики, слід вказати, що найбільш ґрунтовні дослідження, як правило, стосуються України в цілому [1]. Регіональний напрям дослідницької діяльності у сфері вивчення етнодемографічних процесів в Україні другої половини ХХ – початку ХХІ ст. тільки-но починає активізуватися [2].

Незважаючи на те, що Криму властивий чітко виражений взаємозв'язок етнополітичних та етнодемографічних процесів, існує мало сучасних історичних праць, в яких би системно аналізувався етнодемографічний розвиток Криму. Спроби дослідження проблематики передусім здійснюються у контексті вивчення історії існування в регіоні окремих етнічних спільнот [3]. Втім, незважаючи на приділення окремої уваги в таких працях історико-демографічній проблематиці, деякі дослідники вважають подібні праці упередженими та ідеологічно заангажованими [4, с. 78]. Натомість пропонується вивчення ситуації передусім стосовно кримськотатарського населення. Демографічні ж процеси, які властиві іншим етнічним спільнотам регіону, навіть найбільш чисельним – росіянам і українцям, вивчаються тільки епізодично. Між тим об'єктивність оцінки загальної етнодемографічної ситуації в регіоні потребує комплексного аналізу динаміки статеві-вікового складу всіх найбільших етнічних груп.

Слід підкреслити, що будь-які дослідницькі спроби у зазначеному тематичному напрямі відзначаються залученням даних загальних переписів населення, як найбільш репрезентативних статистичних джерел. Навіть якщо в окремих випадках додатково використовується інформація поточної статистики, матеріали підсумкових публікацій переписів становлять своєрідний джерельний каркас предметного аналізу. Значний інтерес викликають сучасні дослідження, в яких вивчаються зміни національного складу, основні тенденції розселення та особливості демографічного розвитку найбільш чисельних етнічних спільнот в Україні - українців і росіян [5]. Такі праці об'єднує визнання непересічного значення статистичних підсумків загальних переписів як комплексного джерела до вивчення етнодемографічних процесів.

Одним із ґрунтовних комплексних історико-демографічних досліджень у такому тематичному напрямі можна назвати дисертацію Субботіної І.В. [6], в якій приділено належну увагу регіональному аналізу етнодемографічних процесів в Україні у 1959-2001 рр. Метою дисертації не було детальне вивчення етнодемографічних процесів у Криму, ситуація в якому розглядається у контексті аналізу структури населення Південного регіону України. Однак важливим є те, що в роботі творчо продовжуються методологічні традиції, започатковані у фундаментальних працях В.І. Козлова та В.І. Наулка [7].

Між особливостями динаміки національного складу населення та його демографічної структури існує щільний взаємозв'язок, з'ясування сутності якого на прикладі аналізу етнодемографічних процесів у Криму стало метою запропонованої наукової розвідки. Основним джерелом вивчення проблеми слід вважати підсумки загальних переписів населення, що забезпечують дослідження цілком порівнянною статистичною інформацією, яка доповнюватиметься архівними відомостями щодо організованих переміщень робочої сили в УРСР. Хронологічно дослідження охоплює 1959-2001 рр., що відповідає датам проведення першого післявоєнного Всесоюзного перепису населення та першого Всеукраїнського перепису населення.

За вказаний період загальна чисельність мешканців Криму змінювалася хвилеподібно: спочатку зросла з 1201,5 тис. осіб у 1959 р. до 2430,5 тис. осіб у 1989 р., а протягом 1990-х рр. зменшилася до 2401,2 тис. осіб [8]. Така динаміка пояснювалася впливом цілого комплексу факторів, серед яких визначальну роль відігравали демографічні та міграційні процеси. Особливості природного та міграційного руху представників різних етнічних груп визначали тенденції змін у статево-віковій структурі населення півострову.

Сучасний національний склад жителів Кримської АР став результатом тривалого історичного процесу формування етнічних спільнот, які перебувають у процесі безперервного розвитку. Основні зрушення, що відбулися у демографічній структурі населення Криму з 1959 по 2001 рр., стали наслідком змін у статево-віковій структурі найбільших етносів – росіян та українців. З 1980-х рр. значний вплив на регіональний демографічний

розвиток почали здійснювати також і кримські татари. Певним чином позначалися на показниках народжуваності і смертності відповідні процеси серед євреїв та білорусів. Всі інші етнічні групи, враховуючи порівняно малу чисельність їх представників, не могли відчутно впливати на демографічні процеси у масштабах всього регіону.

Попереднє масове виселення кримських татар, організовані переселення робочої сили (у першу чергу етнічних українців) з інших областей УРСР (західних, центральних та північних), відсутність явних кризових демографічних проявів призвели до того, що з 1959 по 1989 рр. пропорція у співвідношенні питомої ваги представників найбільших етносів у складі всього населення Криму в цілому зберігалася. Ситуація змінилася у 1990-і рр., коли етнічний склад населення регіону зазнав вагомого впливу радикальних демографічних кризових явищ (депопуляція як на регіональному, так і на загальнореспубліканському рівнях) та масштабних еміграційних та імміграційних процесів (масовий виїзд росіян, білорусів, євреїв і, натомість, значний міграційний приплив кримських татар).

Тоді як в усіх інших областях України протягом досліджуваного періоду найчисельнішою національною групою залишалися етнічні українці (питома вага яких у складі всього населення України коливалася у межах 72,7-77,8%, а в Івано-Франківській і Тернопільській областях у 2001 р. сягала понад 97%), в АР Крим представники українського етносу не становили більшості, у 2,4 рази поступаючись за чисельністю росіянам, яких нараховувалося 58,3%. Однак, якщо у 1959 р. росіян на півострові проживало у 3,2 разу більше, ніж українців, то до 2001 р. цей розрив помітно скоротився. Не можна пов'язувати зазначену тенденцію лише з природним рухом населення та міграційними процесами, які відбулися за період незалежності України. Вже у 1979 р. вказане співвідношення зменшилося до 2,7 разу, що стало наслідком міграційної політики в УРСР, основною формою реалізації якої стали організовані переселення робочої сили як до інших республік СРСР, так і по Україні.

Десятки справ архівних фондів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України містять інформацію про те, що до переїзду у південні області республіки для забезпечення їх працівниками у сільському господарстві у першу чергу заохочувалося сільське населення західних, центральних та північних областей УРСР [9], що у подальшому негативно вплинуло на їх демографічний розвиток. При цьому в архівних документах неодноразово наголошується на тому, що саме фактор "перенаселення" сільської місцевості зазначених областей України став причиною перетворення їх на основного потенційного постачальника трудящих. Якщо населення західних областей ще тривалий час чисельно інтенсивно зростало, то відбувалося це внаслідок значних показників народжуваності серед сільських мешканців, котрі становили більшість жителів регіону. Натомість населення центральних та північно-східних областей, яке не відзначалося збереженням традицій багатодітності навіть серед селян, дуже швидко втрачало можливість кількісного зростання, а

пізніше - і відновлювати свою чисельність. У період 1950-70-х рр. найбільш інтенсивно за рахунок міграцій зменшувалася чисельність жителів Житомирської, Хмельницької, Вінницької, Чернігівської, Сумської та Кіровоградської областей.

Як відомо, з початку 1960-х рр. у південних областях республіки великого обсягу набуло будівництво зрошувальних систем, що призвело до різкого збільшення площ зрошувального землеробства і, відповідно, вимагало залучення до сільськогосподарських робіт, незважаючи на проведення механізації виробничих процесів, великої кількості робочої сили. Тим самим обґрунтовувалися рішення планового переселення сільських трудящих в Херсонську, Миколаївську області та в Крим. Враховуючи показники питомої ваги українців у складі сільських мешканців областей виходу робочої сили, закономірним є твердження про чисельну перевагу представників етносу серед переселенців.

Цікаво, що саме Крим став єдиним регіоном України, в якому упродовж 1950-70-х рр. постійно зростала чисельність сільського населення і головну роль у цьому процесі відігравав не природний, а механічний рух населення. Передусім саме міграції призвели до того, що в Криму, де етнічні українці не становили більшості, показник їх питомої ваги у 1960-70-х рр. постійно зростав. Потреба у додаткових трудових ресурсах колгоспів та радгоспів півдня УРСР, як вже зазначалося задовольнялася у вигляді організованих переміщень робочої сили також передусім із сільської місцевості західних областей, населення яких складалося у середньому на 90% саме з українців. Зокрема, станом на 5 липня 1968 р. в області у промисловості дефіцит становив 12 тис. робітників, на будівництві – 8256 осіб, а в сільському господарстві – аж 16215 працівників [10]. Отже, питання тривалий час не втрачало своєї актуальності.

У складі мешканців Криму значною була чисельність євреїв і білорусів. Однак, якщо в 1959 р. євреї були третьою за кількістю представників етнічною групою регіону (тоді їх чисельність дорівнювала 29,4 тис. осіб – максимальний показник за весь досліджуваний період), то, починаючи з 1970 р. вони поступилися за своєю чисельністю білорусам. Надалі кількість євреїв зменшувалася, а білорусів – до 1989 р. (цього року їх нараховувалося 50,1 тис. осіб) – зростала. Значною мірою на подібні зміни впливали як асиміляційні, так і міграційні процеси.

Загальним для всіх регіонів України за останній міжпереписний період став процес значного зростання частки українців в усіх областях республіки, за винятком АР Крим, де їх питома вага за 1989-2001 рр. зменшилася з 26,7 до 24,3%. Причиною цієї виняткової ситуації стало, головним чином, зростання абсолютної і відносної чисельності кримських татар. При цьому, якщо у масштабах усієї України простежувалася тенденція безупинного кількісного зростання українців протягом усього досліджуваного періоду (чому не зміг суттєво завадити ані механічний, ані природний рух населення), в Криму ситуація була іншою. Чисельність етнічних українців у регіоні

1989 рр. зросла більше, ніж удвічі і стала дорівнювати 625,9 тис. осіб, але протягом 1990-х рр. відбувся зворотній процес, внаслідок чого у 2001 р. кількість представників етносу вже не перевищувала 576,7 тис. осіб.

У зазначеному контексті цікавою вбачається інформація про зміни в показниках загального чисельного приросту щодо етнічних спільнот. Так, якщо у 1989 р. порівняно з 1979 р. додатними показниками приросту характеризувалися всі етнічні групи (дані про яких містяться у підсумкових публікаціях переписів), за винятком євреїв, то до 2001 р. абсолютна більшість етносів вже мали від'ємні показники приросту. Зрештою, чи не єдина етнічна група, кількість представників якої інтенсивно зростала навіть за роки незалежності – це кримські татари. При цьому збільшення чисельності кримських татар відбувалося як за рахунок міграційного притоку, так і внаслідок високого рівня народжуваності.

Загалом динаміка статево-вікової структури населення Криму відповідала тим тенденціям, які характеризували Україну в цілому. Однак, як вже зазначалося, демографічні процеси, що відбувалися в регіоні протягом останніх десятиліть були більш залежними від змін в етнічному складі його мешканців, ніж у будь-якій іншій області України. З'ясувати цю особливість допоможе більш детальна характеристика загальноукраїнського та регіонального демографічного розвитку.

У 1959 р. в Криму питома вага дітей віком 0-14 років (відповідно до вікової періодизації, запропонованої підсумковими публікаціями загальних переписів населення) становила 26,5%, що було вищим за показник по УРСР в цілому – 25,9%. Різниця в показниках не дуже помітна, однак згідно відомої шкали Е. Россета [11, С. 117] у 1959 р. Україна дійшла етапу "власне передодня старості" - чисельність жителів віком від 60 років і старше становила 10,5%, в той час як по Кримській області відповідний показник був наближений до визначення "демографічна молодість" і становив 8,2%. Це засвідчувало більш сприятливі перспективи демографічного розвитку регіону у порівнянні з багатьма іншими областями республіки.

У подальшому інтенсивність зменшення показника відносної чисельності дітей віком 0-14 років у Криму була меншою за загальноукраїнську. Так, у 1959 р. цей показник у регіоні становив 22,6%, тоді як по УРСР - 21,6%. Отже, зменшення відбулося відповідно на 3,9 та 4,3%. Враховуючи те, що традиційно більшою народжуваністю характеризується сільське населення, ситуацію в Криму можна вважати особливою. За вказаний період у зв'язку із урбанізаційними процесами частка мешканців міст у республіці зросла з 45,7 до 66,9%. У Криму збільшення не було таким помітним, внаслідок того, що вже у 1959 р. питома вага городян становила 64,5% і до 1989 р. показник зріс тільки на 4,9%. До того ж показники відносної чисельності дітей зазначеного віку серед міського населення як регіону, так і України були майже однаковими: у 1959 р. – відповідно 23,5 та 24,2%, а в 1989 р. – по 21,9%. Отже, більш молодий склад населення Криму формувався за рахунок сільських мешканців регіону, які, незважаючи на свою незначну відносну чисельність, мали у своєму

складі значну кількість дітей: у 1959 р. - 30,9% (по УРСР в цілому - 27,4%), в 1989 р. - 25,3% (по республіці - 20,9%).

Залишається тільки підкреслити, що абсолютну більшість сільських жителів Кримської області наприкінці 1950-х рр. склали росіяни та українці. За даними перепису 1989 р. до них додалися і кримські татари, які були на $\frac{3}{4}$ свого складу сільськими мешканцями. Однак внаслідок своєї порівняно невеликої чисельності (незважаючи на те, що їх кількісний приріст за період з 1979 становив 7,1 разу), на той час вони навряд чи могли відігравати вагомую роль у збільшенні сумарних показників народжуваності.

В той же час, до кінця 1980-х рр. відбулося значне загальне постаріння населення України – за шкалою Е. Россета суспільство перейшло до етапу середнього рівня демографічної старості, а питома вага осіб віком 60 років і старше зросла до 18%. В Криму за цей же період відповідний показник збільшився до 15%. Отже, за умов майже рівної (у порівнянні із загальноукраїнською) інтенсивності процесу постаріння населення, регіон, в основному за рахунок свого колишнього демографічного потенціалу, зберіг кращі демографічні показники.

Необхідно підкреслити, що рівень постаріння різних етнічних груп не був однаковим. Найбільш старим за віком своїх представників етносом стали євреї, серед яких у Криму в 1989 р. нараховувалося 38,8% осіб похилого віку, що стало наслідком комплексного впливу еміграції, зміни етнічної самоідентифікації та зменшення народжуваності. Серед великих етнічних груп найменш постарілими виявилися росіяни, у складі яких осіб віком від 60 років і старше було 14,4%. Дещо більшим був відповідний показник у українців – 15,8% та білорусів – 16,1%. Найбільш молодим етносом були кримські татари, серед яких частка старих дорівнювала лише 6,2%.

Слід також додати, що поступово зменшувався вплив демографічних наслідків Другої світової війни, який позначився на формуванні значного дисбалансу у статевій структурі населення. Так, серед росіян Криму у 1959 р. жінки становили 61,9%, серед українців – 56,2%. Втім, до 1989 р. ця диспропорція вирівнялася і вказані показники у названих етнічних груп становили відповідно 53,4 та 54,3%, що мало сприяти подальшому демографічному розвитку регіону.

Однак протягом 1990-х рр. етнодемографічна структура і України, і Криму зазнала значних змін. У 2001 р. питома вага осіб похилого віку в країні в цілому склала 21,5%, а дітей – 16,5%, в регіоні – відповідно 20,2 та 15,9%. При майже рівних загальних показниках, темпи постаріння населення Криму виявилися вищими за середні по Україні: в регіоні у два рази швидше зросла частка осіб віком від 60 років і старше, в Криму в 1,3 разу інтенсивніше зменшилася і питома вага дітей віком 0-14 років.

В Україні серед найбільш чисельних етнічних спільнот найсуттєвіші зміни за досліджуваний період у бік постаріння відбулися у євреїв, росіян та білорусів. В Криму тенденція була такою: серед найчисельніших етносів найвищою питоною вагою осіб похилого віку відрізнялися білоруси – 33%, потім йшли українці – 22,2% і лише після них росіяни – 20,1%. При цьому

росіяни мали помітно вищий, ніж українці, показник відносної чисельності дітей віком 0-14 років – відповідно 16,1% та 13,1% (серед білорусів їх питома вага становила всього 5,7%). Порівняно вищою у складі росіян була й питома вага молоді віком від 15 до 29 років – 23,3%, тоді як в українців – 21,2%. Можливо процес депопуляції, який у першу чергу торкнувся українського села (в Криму погіршило ситуацію в селах і припинення організованих переселень з інших регіонів України), визначив вказані пропорції, оскільки серед українців відсоток сільських мешканців був значно більшим.

Свою роль відіграли і міграційні процеси. З одного боку, набагато зменшилася чисельність росіян, білорусів і, особливо, євреїв (їх стало так мало, що розробка підсумкових даних перепису 2001 р. за статеві-віковим складом представників етносу не здійснювалася). З іншого – масове повернення кримських татар призвело не тільки до подальшого швидкого зростання їх кількості, але й почало відчутно впливати на демографічні процеси в регіоні.

З 1989 по 2001 рр. чисельність кримських татар зросла у 6,4 разу, і хоча це не змогло завадити загальному зменшенню чисельності населення Криму, все ж статеві-віковий склад репатріантів вказує на значні перспективи демографічного розвитку етнічної групи. Серед кримських татар частка старого населення у 2001 р. становила лише 14,5%, в той час як питома вага дітей віком 0-14 років дорівнювала майже чверті їх загальної чисельності (стільки ж нараховувалося й молоді віком 15-29 років). Тому є всі підстави казати про тенденцію до найбільш швидкого чисельного зростання в регіоні саме кримськотатарського населення, що призведе до формування інших пропорцій у співвідношенні чисельності етнічних спільнот і впливатиме на особливості етносоціального та етнополітичного життя в автономній республіці.

Таким чином, предметний аналіз проблеми дозволив виокремити основні тенденції етнодемографічного розвитку Криму за період з 1959 по 2001 рр. За вказаний період етнічним росіянам поки що вдалося зберегти своє чисельне переважання в автономній республіці, втім, соціально-демографічні процеси, які характеризують домінуючу етнічну групу півострова (низькі показники народжуваності, що супроводжуються негативним сальдо міграцій), не залишають оптимізму щодо збереження росіянами своїх демографічних позицій. Значного чисельного зменшення внаслідок здебільшого еміграції зазнали й інші етноси Криму – зокрема, білоруси та євреї.

Етнічні українці за даними перепису 2001 р. залишалися другим за чисельністю представників етносом АР Крим. Однак, якщо за радянських часів у регіоні відбувалося поступове зростання кількості етнічних українців (що стимулювалося масовим переселенням сільських мешканців з інших областей республіки), то у 1990-і рр. масова депопуляція негативно позначилася на показниках абсолютної чисельності титульного етносу України і ситуація в Криму відповідала загальнореспубліканській тенденції.

Роки державної незалежності щодо етнодемографічних процесів в Криму характеризувалися також зменшенням питомої ваги етнічних українців. У цьому сенсі автономна республіка є винятковим регіоном, оскільки в усіх інших областях України відносна чисельність українців з 1989 до 2001 рр. зросла. Визначальним чинником формування подібної диспропорції протягом 1990-х рр. став масовий міграційний приплив до півострова кримських татар внаслідок репатріаційних процесів. Зрештою, саме кримські татари є єдиною етнічною групою у складі населення Криму, кількість представників якої інтенсивно зросла. Важливим аспектом цього процесу слід вважати збільшення чисельності кримських татар як за рахунок імміграції, так і внаслідок високих показників рівня народжуваності. Все це дає підстави стверджувати, що у найближчі десятиліття АР Крим переживатиме значні зміни в етнодемографічних реаліях суспільного розвитку.

Більш детальне уявлення про перспективи динаміки складу населення за статтю та віком дозволив би надати аналіз статеві-вікових пірамід різних етнічних спільнот. Тому подальше історико-демографічне студіювання теми повинно здійснюватися в напрямі конкретизації характеристики демографічного розвитку окремих етносів регіону із застосуванням графічного методу наукового дослідження та залученням результатів вивчення проблематики у працях фахівців суміжних суспільствознавчих наук – демографів, соціологів, економістів та географів. Міждисциплінарний підхід до аналізу питань етнодемографічного змісту дозволить одержати достовірну інформацію, необхідну для прийняття зважених урядових рішень щодо запобігання виникнення конфліктних етносоціальних ситуацій в АР Крим.

Джерела та література

1. Зінич В.Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. – К.: РВПС України НАН України, 2004. – 67 с.; Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. Статистико-картографічне дослідження. – К.: Наукова думка, 1965. – 130 с.; його ж. Развитие межэтнических связей на Украине. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.; його ж. Кто і відколи живе в Україні. – К.: Головна спец. редколегія літ-ри мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.; Скляр В.М. Зміни національного складу та мовної структури населення України за 1959-1989 рр.: Дис. ... канд. іст. наук: 09.00.12 / Київський національний університет ім. Т.Г. Шевченка. – К., 2001. – 386 арк.
2. Зан М.П. Етнічні процеси на Закарпатті (1989-2001 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05 / Ужгородський національний ун-т. — Ужгород, 2003. – 306 арк.; Проблеми інтеграції кримських репатріантів в українське суспільство. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. м. Київ, 13-14 травня 2004 р. – К.: Світогляд, 2004. – 530 с.
3. Тюркские народы Крыма: Караимы. Крымские татары. Крымчаки. – М.: Наука, 2003. – С. 334-356.
4. Хаяли Р.И. Крымские татары в этническом и социальном составе населения Автономной республики Крым между Всесоюзной переписью 1989 г. и Всеукраинской переписью 2001 г. // Культура народов Причерноморья. – 2004. - № 50. - Т. 1. – С. 78-83.
5. Романцов В.О. Українці на одвічних землях (XVIII – початок ХХІ століття). – 2-е вид. - К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 2005. – 200 с.; Чаплик М.М. Росіяни в Україні (1989-

2001 рр.): історико-демографічний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький національний університет. – Донецьк, 2007. – 20 с.

6. Субботіна І.В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. (за даними загальних переписів населення 1959-2001 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський державний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2008. – 399 арк.

7. Козлов В.И. Национальности СССР: Этнодемографический обзор. – 2-е изд. - М.: Финансы и статистика, 1982. – 303 с.; Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР: Статистико-картографічне дослідження. – К., 1965.

8. Вказані та наступні показники наведені та розраховані автором за: Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1963. – С.178-179,184; Національний склад населення України. - Частина 2 (по Кримській АРСР та областях за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики України, 1992. – С. 24-30; Національний склад населення України та його мовні ознаки. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – С. 126,151; Розподіл населення найбільш чисельних національностей за статтю і віком, шлюбним станом, мовними ознаками та рівнем освіти. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – К.: Державний комітет статистики України, 2004. – С.24-33; Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 р. Основні підсумки Всесоюзного перепису населення 1959 року по Українській РСР. Статистичний збірник. Додаток до статистичного бюлетеня №7/56/ ЦСУ УРСР. - К.: Держстатвидав, 1961. – С. 80,88,96; Склад населення Української РСР за статтю і віком на 12 січня 1989 р. (за даними перепису населення 1989 року). – К.: Міністерство статистики Української РСР, 1991. – С. 32,34,60,62,88,90; Статеві-віковий склад населення України. (За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року). – К.: Державний комітет статистики України, 2003. – С. 13-14.

9. ЦДАВО України, ф. 2, оп. 9, спр. 6554. Листування з радгоспами та облвиконкомами Української РСР про стан переселення сімей до багатоземельних областей України, в яких гостро відчувається потреба в робочій силі, будівництво житлових будинків і надвірних приміщень для переселенців у колгоспах і радгоспах Кримської та Херсонської області тощо. [11.12.1958-19.12.1959]. 149 арк.; Там же, ф. 4626, оп. 3, спр. 97. Протокол республіканського совещання по вопросам мер по обеспечению выполнения плана переселения и хозяйственного устройства переселенцев в областях УССР в 1960 году и выполнения постановления Совета Министров УССР № 1512 от 26 сентября 1959 года "Об оказании помощи предприятиям и стройкам в комплектовании специалистами и квалифицированными рабочими", состоявшегося 13-14 ноября 1959 года в г. Киеве. [13.11-14.11.1959]. 22 арк.; Там же, ф. 4626, оп. 3, спр. 281. Переписка ЦК КП Украины и Совета Министров УССР по вопросам выполнения планов организованного набора рабочих и переселения по УССР за 1961 год. Т.1. [2.01-29.05.1961]. 128 арк.; Там же, ф. 4626, оп. 3, спр. 990. Переписка с ЦК Компартии Украины, Советом Министров УССР, Госпланом УССР и Госкомтрудом СССР о распределении трудовых ресурсов УССР. [4.01-1.12.1979]. 215 арк. та ін.

10. ЦДАВО України, ф. 4626, оп. 3, спр. 381. Стенограмма республиканского совещания заведующих секторов трудовых ресурсов отделов облисполкомов УССР по вопросу "О трудовых ресурсах Украины", состоявшегося 5 июня 1968 года в г. Харькове, арк. 22.

11. Див. про це: Демографический энциклопедический словарь. - М.: Советская энциклопедия, 1985. – 608 с..